

דף הרחבות לנושא –

יסודות ומבוא להלכות תפילה (יחידה 6)

סמיכת גאולה לתפילה

יחידה מספר 6

❖ האם מסמיכים את הגאולה לתפילה, או את התפילה לגאולה?

בירושלמי בו פתחנו את היחידה נאמר "תיכף לגאולה תפילה". משמעות הלשון היא שהמתפלל מגיע לברכת הגאולה, ומיד אחרי שמברך אותה מתחיל את התפילה. בלשון הבבלי הניסוח הוא "סומך גאולה לתפילה". משמע שהתפילה נמצאת בזמן קבוע, והמתפלל מסמיך את הגאולה אליה. לכאורה זו תנועה הפוכה מהכיוון של הירושלמי.

מעניין לשים לב לניסוחים של הרמב"ם בהקשר זה.

רמב"ם הלכות קריאת שמע פרק א הלכה יא

ואי זה הוא זמנה (של קריאת שמע) ביום? מצוותה שיתחיל לקרות קודם הנץ החמה כדי שיגמור לקרות ולברך ברכה אחרונה עם הנץ החמה

ומה קורה בהנץ החמה?

רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה א

תפלת השחר מצוותה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה

מהו המקור לכך שיש מצווה לקרוא קריאת שמע דווקא מספר דקות לפני הנץ החמה? לכאורה אין מקור אחר לזה. המקור הוא שהזמן האידיאלי לתפילה הוא הנץ החמה, ממילא יש לכוון שקריאת שמע וברכת הגאולה ייאמרו מעט לפנייה.

במבט ראשון זה משקף את לשון הבבלי. לתפילה יש זמן קבוע, ויש מעלה לסמוך את ברכת הגאולה לזמן זה. (בנוסף, דברי הרמב"ם מזכירים את מה שכתבו בעלי התוספות, המובאים בהמשך היחידה, שסמיכת גאולה לתפילה כוללת את כל התהליך של קבלת עול מלכות שמיים בקריאת שמע, הנמשכת להזכרת יציאת מצרים וברכת הגאולה, ממנה מיד עומדים לתפילה).

הצל"ח מצטט את אחד מרבנותיו שעומד על הנקודה הזו –

צל"ח מסכת ברכות דף ד עמוד ב

שמעתי בילדותי מהמנוח הגאון החסיד מוהר"ר אלעזר זצ"ל בהיותו רב ור"מ בק"ק בראד שדקדק בלשון רז"ל שאמרו "הסומך גאולה לתפילה", והרי גאולה קודמת לתפילה, ועיקר הזהירות שלא יפסיק בינתיים ותיכף יתפלל אחר שאמר גאל ישראל, אם כן היה להם לומר 'הסומך תפלה לגאולה'!

ואמר הוא ז"ל לפי שבאמת קריאת שמע זמנה משיכיר בין תכלת וכו', ותפלה זמנה בהנץ החמה שמתפלל ביום, ולפי הנכון היה ראוי לקרות קריאת שמע תיכף משיכיר בין תכלת ללבן, כי זריזין מקדימין למצוה, ואמנם ותיקין היו מאחרים אותה קצת כדי שיגמרו אותה עם הנץ החמה כדי לסמוך גאולה לתפלה כדלקמן דף ט' ע"ב, נמצא דתפלה מצד עצמה, אף אם לא היה מצוה לסמוך גאולה לתפלה, מכל מקום מצד זריזין מקדימין היו זהירים להתפלל עם הנץ החמה, אבל עיקר הזהירות הוא בקריאת שמע שלא ימהר לקרותה תיכף משיכיר בין תכלת וכו', אלא יאחר קצת כדי שישמנה לתפלה, ולכן אמרו הסומך גאולה לתפלה, עד כאן דברי הגאון

דברי הרמב"ם והצל"ח בהחלט מבארים את לשון הבבלי. לכאורה לפי הירושלמי אין קושיה. בהמשך היחידה אנו עוסקים בשאלה מי מתעצם בעזרת סמיכות זאת – ברכת הגאולה, או התפילה? יש מקום לטענה שזו מחלוקת בין הבבלי והירושלמי. לפי הבבלי, התפילה היא היציבה, ויש לסמוך אליה את ברכת הגאולה. לפי הירושלמי, ברכת הגאולה תאמר כאשר תאמר, ולכשתאמר יש לסמוך את התפילה אליה.

הערה נוספת על המקור של הירושלמי:
 בירושלמי מקור "תיכף לגאולה תפילה" מבוסס על סמיכות הפסוקים "יהיו לרצון אמרי פי" ו"יענך ה' בעת צרה".

חז"ל תיקנו שבסוף התפילה נאמר את הפסוק "יהיו לרצון אמרי פי". בזאת אנו שבים לבקשת הגאולה. מסתבר שמדובר כאן על שתי גאולות שונות – ההודאה לה' על הגאולות בעבר, והבקשה על הגאולות העתידיות.

בהמשך היחידה נעסוק בשיטות הראשונים האומרים שברכת "השכיבנו" היא ברכת גאולה, הנמצאת באותו יחס הפוך – ברכת "גאל ישראל" היא ברכת שבח על הגאולות בעבר; ברכת "השכיבנו" היא בקשה על הגאולות שאנו זקוקים להן ערב ערב.

בתוך הסוג השני, רש"י מבחין בין שתי בקשות גאולה שונות. הברכה השביעית מתוך תפילת שמונה עשרה היא ברכת "גואל ישראל". מצד שני, אנו עוסקים בגאולה בברכות שבהמשך התפילה –

רש"י מסכת מגילה דף יז עמוד ב

האי גאולה לאו גאולה דגלות היא, אלא שיגאלנו מן הצרות הבאות עלינו תמיד, דהא ברכת קיבוץ ובנין ירושלים וצמח דוד יש לכל אחת ואחת ברכה לעצמה לבד מגאולה זו, אפילו הכי, כיון דשם גאולה עלה - קבעוה בשביעית

כלומר, יש שלושה סוגים של ברכות גאולה –

א. הודאה לה' על הגאולה שגאלנו בעבר.

ב. בקשה (וגם הודאה) לגאולה שה' גואל אותנו יום יום (ובהקשר של השכיבנו, ערב ערב).

ג. בקשה על הגאולה העתידית בב"א.

רש"י אומר שאמנם שצרכים להתחיל מבקשה והודאה על הגאולה היומיומית, זהו הדבר הבסיסי יותר. לאחר מכן נוכל להגיע לאמונה הגדולה בגאולתו, ואז יהיה ראוי לבקש ואף נזכה לגאולה הגדולה שנזכה לה בב"א.

❖ ברכת "יראו עינינו"

א. טעם מנהג אמירת "ברוך ה' לעולם ... יראו עינינו" וכו'

בעלי התוספות שהובאו מביאים שני נימוקים להוספת פסוקי "יראו עינינו" –

תוספות מסכת ברכות דף ד עמוד ב

יראו עינינו ופסוקים אחרים אחר השכיבנו ...

א. תקינו להו רבנן שבתוך כך יתפלל חבירו גם הוא, ולא ילך מבית הכנסת עד שיגמור כל אחד תפלתו

ב. וגם יש באותם פסוקים י"ח אזכרות כנגד י"ח ברכות דשמנה עשרה

הטעם הראשון קשור לדיונו בהמשך היחידה, אודות הסכנה הכרוכה בהליכה מבית הכנסת לבד בלילה. מאריכים את התפילה מעט בכדי לאפשר לציבור לסיים באופן אחיד יותר (יתכן וההנחייה למאריכים בתפילתם הייתה שלא יאמרו פסוקים אלה, כמו שנראה בהמשך), כמו שמבואר יותר במרדכי –

מרדכי מסכת ברכות פרק מאימתי רמז ה

כגאולה אריכתא דמיא – ויראו עינינו וי"ח פסוקין שאחר השכיבנו תקנו חכמים בשביל שבתאי כנסיות שלהם היו בשדה, ותקנו חכמים שמונה עשרה פסוקין כנגד שמונה עשרה ברכות, וברכת יראו עינינו לאחריהן, כדי שימתינו זה את זה ולא ישאר אחד יחידי ויסתכן

הטעם השני איננו ברור כל כך. הבהרה לטעם זה מובאת בספרי מנהגי הראשונים –

ספר שבלי הלקט ענין תפילה סימן נב

מצאתי בשם רבינו שלמה זצ"ל מה שאמרו רבותינו תפלת ערבית רשות דוקא בתפלה לבדה קאמר, ולא בקריאת שמע, דקריאת שמע בברכותיה חובה היא מדאורייתא, כדכתיב "בשכבך ובקומך", ועל זה הטעם הוסיפו ראשי ישיבות שבבבל לומר הפסוקין "ברוך ה' לעולם אמן ואמן" וחותמין "ברוך אתה ה' מלך אל חי לעד וקיים לנצח",

להודיע שהוא רשות, ואינו צריך לסמוך גאולה לתפלה, וקבעו כנגד התפלה הפסוקין האלה עם החתימה שיש בהן י"ח אזכרות כנגד י"ח ברכות, ושלחום לאנשי ארץ ישראל וקבעום. ולכך אומר קדיש, כלומר, זו היא השלמת התפלה. והרצה ליפטר נפטר והולך לו

לכאורה יש שני דרכים להבין את דבריו. הבסיס נראה אחד - כלומר, מכיוון שקריאת שמע חובה ואילו תפילת העמידה רשות, נוספו פסוקים אלה. משמע קצת שהכוונה היא שאנשים עלולים לעזוב, תקנו לומר פסוקים המהווים תחליף לתפילת העמידה. כך גם העזבים יתפללו סוג של תפילת שמונה-עשרה. יתכן והכוונה היא שהברכה נועדה לאפשר לממהרים לעזוב, כמו שמבואר בארחות חיים -

אורחות חיים חלק א דין תפלת ערבית אות ג

כל זה תקנו להקל מעליהם כדי שלא יתאחרו בלילה בבית הכנסת מפני המזיקין, מפני שבתי כנסיותיהם רחוקים מן היישוב

האם "יראו עינינו" אינו מהווה הפסק בין גאולה לתפילה?

בשאלה זו נגענו בשיעור. כאמור שם, חלק מהראשונים אומרים שמאחר ותיקנו את הברכה הזאת, אין לראות בה הפסק.

מרדכי מסכת ברכות פרק מאימתי רמז ה

ומעתה הוה ליה כגאולה אריכתא ולא חשיב הפסקה

לשיטתם, עצם התקנה הקבועה הופכת את הברכה שלא תחשב כהפסק בין גאולה לתפילה. כפי שלמדנו, ראשונים אחרים מבארים כיצד הפסוקים הללו נחשבים המשך טבעי של ברכת הגאולה. נראה שהראב"ן הולך עם זה עד הסוף -

ראב"ן ברכות סימן קמ

השכיבנו והפסוקים ויראו עינינו, כיון דתיקנו רבנן לאומרו עם הגאולה, ויש בהן מעין הגאולה, כגון "והסר מעלינו דבר וחרב ושמור צאתינו" וכו' וכן "יראו עינינו וישמח לבנו ותגל נפשינו בישועתך" וכו' וכן "יתגדל ויתקדש", שהוא מעין הגאולה, שנאמר: והתגדלתי והתקדשתי וגוי, לא הוי הפסק בין גאולה לתפילת ערבית

שימו לב שבשבולי הלקט מבאר שהקדיש נועד להוות הפסק וסוף אפשרי לתפילה. הראב"ן מבאר שזה חלק מברכת הגאולה!

המתנגדים לאמירת "יראו עינינו"

ספר הישר לר"ת (חלק החידושים) סימן שפט

בירושלים קורין את שמע בעמידה בפרק ראשון. וברכה דיראו עינינו אין אומרים כל עיקר

ר"ת מעיד על כך שבירושלים אינם אומרים את הברכה הזו. הראשונים מתנגדים לברכה משני כיוונים -

ספר אבודרהם תפלת ערבית ד"ה וכתב אבן

ה"ר יצחק בן גיאת כתב דלא אמרינן ברוך ה' לעולם משום דבעי למיסמך גאולה לתפלה

חידושי הרשב"א מסכת ברכות דף ד עמוד ב

אמר רבי יוחנן: איזהו בן העולם הבא? זה הסומך גאולה לתפלה וכו'. ואיכא למידק, אגן דעבדינן כמאן, דהא מפסיקים בפסוקי ד"ברוך ה' לעולם" ו"יראו עינינו", וחותמין בה, ואומרינן קדיש אחריה! ועל כן נמנעו הרבה מן הגדולים שלא לאמרה כל עיקר, וכן כתבו בתוספות בשם רבי שמואל ז"ל שלא היה אומרם כל עיקר

בשיטה מקובצת מביא שאחד מאותם ה"גדולים" שהרשב"א מדבר עליו הוא הרמב"ן -

שיטה מקובצת מסכת ברכות דף ד עמוד ב

על כן היו נמנעים הרבה מן הגדולים שלא לאמרה כל עיקר וכך היה מנהגו של הרמב"ן ז"ל

בראשונים אחרים מבואר שהרשב"א מתנגד להוספת ברכה זו מטעם נוסף -

ספר המנהיג דיני תפילה עמוד קיט

שנינו "ובערב מברך שתיים לפניו ושתיים לאחריה", הוסיפו אנשי מערב המקראות שהן שבחו שלהקב"ה ויש בהן יי"ט אזכרות כנגד תפילת לחש, וקבעו בהן ברכת המולך... ורבינו שמואל מ"כ לא היה חותם בה באזכרת ה', להודיע שאינה ברכה, וכדתנן "ובערב מברך שתיים לאחריה ושתיים לפניו", ויליף לברכות קריאת שמע שחרית וערבית מדכתיב "שבע ביום הללתיך", לכן עליהן אין להוסיף ומהן אין לגרוע

התנגדותו של רשב"ם היא בעיקר לברכה עצמה, מכיוון שנקבע להלכה שיש לברך שתי ברכות לפני קריאת שמע ושתיים אחריה, ולא להוסיף עליהן. משמע שלא נמנע מאמירת הפסוקים עצמם. התנגדות נוספת שהחכרה בראשונים –

שו"ת רש"י סימן צא

והר"ש ז"ל כתב בתשובה: ויראו עינינו אסור לאומרה כל עיקר לפי שאינה כתובה בתלמוד והיא ברכה לבטלה

אם כך, הראשונים התנגדו לאמירת הברכה משלושה כיוונים –

1. יש בכך פגיעה בסמיכת גאולה לתפילה.
2. יש בכך הוספה על שתי הברכות שיש לברך בין קריאת שמע ותפילת העמידה.
3. אין להוסיף נוסחי ברכות שלא הזכרו בתלמוד.

הקדמונים הציעו הצעות פשרה בין האומרים לבין המתנגדים –

שו"ת הרשב"ש סימן רנה

עוד כתבת. כי נהגו במזרח לומר ברכת השכיבו בלא ברכה, ואין חותמין אלא ב"יראו עינינו". ואמרת כי הגידו לך שהחכם ר' יוסף נ"ע הנהיג כך במזרח, וכשהרצו הדברים אצל ר' אברהם בנו של הרמב"ם ז"ל קלסו על זה. תשובה. אחר שתלית הדבר באשלי רברבי, מי יכניס עצמו ראשו בין הרים גדולים. מכל מקום כיון ששאלת אענה אף אני חלקי כפי קוצר דעתי, ואומר שמטבע זה בחתימת ברכה נתקן, שהרי משנה שלימה שנינו בערב שתיים לפניו ושתיים לאחריה וכו'. ואמרינן ג"כ בפ"ק דברכות בגמרא השכיבו כגאולה אריכתא דמיא. ונראה שאם אמת הדבר הזה שנמנעו מלברכה בשם, שהטעם אצלם הוא משום דאמרינן פסוקי בברוך יי"י וחותרים ביראו עינינו ואנן שתיים לאחריה תנן ולא שלש. ובתוספות כתבו כי ר' שמואל רומרוגי ז"ל בן בתו של רש"י ז"ל לא היה אומר פסוקי דברוך יי"י ולא יראו עינינו כל עיקר. וכן העידו על הרבה גדולים שלא היו אומרים אותן כל עיקר

מעניין לציין את הוראתו של הגר"א בהקשר זה –

מעשה רב הלכות פסוקי דזמרה וקריאת שמע ותפילה אות סז

ברוך ה' לעולם או"א מדלג אם צריך לכך כדי להתפלל עם הצבור, ואינו אומר אחר התפלה כלל. והוא עצמו לא היה אומר כלל, לא ברוך ה' כו' ולא "ושמרו" בשבת, כדי לסמוך גאולה לתפילה אבל הצבור שאצלו והש"ץ היו אומרים

הגר"א לא היה מוסיף פסוקים שהם מעין התפילה, לא את "יראו עינינו" ואף לא את פסוקי השבת והחגים, בכדי לסמוך גאולה לתפילה. לצד זאת, הוא לא הורה כך לציבור שלו, אלא רק הסתפק בהוראה שמי שלא מספיק לומר את הברכות, ידלג על פסוקים וברכה זו בכדי לעמוד עם הציבור בתפילה. לכאורה הוראה זו תואמת את מה שלמדנו במדכי לעיל, שמטרת תקנת הברכה היא ליצור אחידות של הציבור. ממילא יש להורות למאחרים ולמאריכים לדלג עליה.

❖ דברי הזוהר על סמיכת גאולה לתפילה

זוהר כרך א (בראשית) פרשת חיי שרה דף קלב עמוד ב

כיון דעאלת לגבי מלכא עלאה, ואיהו אתי לקבלא לה, כדן אנן קיימין קמי מלכא עלאה, דהא כדן דרגא דכורא אתחבר בנוקבא, ובגין כך לא יפסיק בין גאולה לתפילה. וגאולה ותפילה תרין דרגין אינון רזא דצדיק וצדק יוסף ורחל

ונסה לבאר את עיקרי הדברים באופן השווה לכל נפש –

בבואנו לתפילה, אנו מבקשים לעמוד לפני הקב"ה, ואף להתחבר אליו. ומצדו, הוא יורד לקבל אותנו. השאלה של הזוהר היא – כיצד החיבור הזה יכול לקרות, כאשר הפער בינינו לבינו הוא אינסופי? את הפער הזה מגשרים בעזרת סמיכת גאולה לתפילה. כאשר אנו פונים אליו, משבחים אותו, ומזכירים שבעצם אנו משמעותיים בעיניו (משמעותיים מספיק להצדיק לעשות עבורנו את נסי מצרים ולגאול אותנו מעבדות לחירות), וכן את היותנו עבדיו לאור זאת, נוצר חיבור וקשר בין העולם שלנו לבין העולם שלו (בדומה לדפיקה

על הדלת שתוארה בירושלמי). אנו צריכים לנצל את ההזדמנות הזאת, לתפוס את רגע החיבור והקשר, ולהפוך אותו לחיבור המלא יותר המגיע למיצוי בתפילה. במובנים רבים, האמירות הקבליות הללו מקבילות מאוד למשל של הירושלמי על דפיקת הדלת של המלך, ואכמ"ל.